

GERAI ŽINOMAS, BET IKI GALO NEIŠTYRINĖTAS

Rima Dirsytė

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Retų knygų ir rankraščių skyriaus vyriausioji metodinė-tyrėja

Paminklas J. A. Pabrėžai (skulpt. Algirdas Bosas, archit. Saulius Manomaitis) Kretingoje stovi nuo 1993 metų. *Jolantos Klietkutės nuotr.*

Kretingiška (ir ne tik) neabejotinai žino apie Jurgį Ambraziejų Pabrėžą (1771–1849), garsinusį jų miestą, Žemaitiją ir visą Lietuvą. Šiomet turėjome gražią progą vėl prisiminti šią įvairiapusę asmenybę, nes, minint 250-ąsias jo gimimo metines, Lietuvos Respublikos Seimas, įvertindamas kunigo pranciškono nuopelnus mokslui, švietimui ir kultūrai, 2021-uosius paskelbė J. A. Pabrėžos metais. Šį lietuvių kultūrinio sąjūdžio dalyvį žinome kaip dvasininką, pamokslininką, kaip liaudies gydytoją, kaip mokslininką botaniką, mokslo terminų kūrėją, kalbininką – žemaičių raštijos kūrėją, bibliofilą. Amžininkai jį laikė dvasiniu autoritetu.

Surinktume gausią per šiuos du šimtmečius paties J. A. Pabrėžos parengtų ir apie jį parašytų darbų bibliografiją, pradedant Motiejaus Valančiaus istoriografiniu veikalu „Žemaičių vyskupystė“, pasirodžiusiu 1847 m. dar J. A. Pabrėžai gyvam esant (jame pateikė dvasininko biografiją ir bibliografiją), XIX a. pabaigos spaudoje pirmąkart paminėtais jo darbais ir tęsiant vėlesniais jo palikimo tyrinėjimais Lietuvoje bei išeivijoje (čia garsiausias J. A. Pabrėžos biografas buvo pranciškonų vienuolis Viktoras Gidžiūnas). Minėtinas 1972 m., minint 200-ąsias dvasininko gimimo metines, Lietuvos mokslų akademijos Botanikos instituto ir Lietuvos botanikų draugijos parengtas straipsnių rinkinys „Jurgis Pabrėža 1771–1849“. O naujausias – Klaipėdos universiteto šių metų leidinys „Žemaičių šventasis: Jurgiui Ambraziejui Pabrėžai – 250“.

Per pastaruosius dešimtmečius buvo išleisti J. A. Pabrėžos darbai autentiška rašyba, su plačiais komentarais: kapitalinis botanikos veikalas „Taisliaus augyminis“ („Augalų sistema“; parašyta 1843; išleista 2009–2015), geografijos vadovėlis (2019) bei pamokslų rinkinys „Pamokslai vairingose materijose...“ („Vairūs pamokslai“; 2020).

J. A. Pabrėžai gyvam esant, nebuvo išspausdintas nė vienas jo veikalas. 1869 m. M. Valančius išleido sutrumpintą jo knygelę „Parkratyma tų sąužines“ („Sąužinės apskaita“; parašyta 1846; kiti leidimai 1877 ir 1893), o 1900 m. Jungtinėse Amerikos Valstijose pasirodė „Taisliaus augyminio“ ištraukos. Beje, abiejuose leidiniuose A. J. Pabrėžos rašyba buvo pakeista.

J. A. Pabrėža rankraščių paliko teologijos, botanikos ir medicinos klausimais. Šiandien mokslininkams jie įdomūs pirmiausia kaip šaltinis žemaičių tarmei pažinti, lietuvių kalbos istorijai studijuoti. Botanikos darbai reikšmingi dėl sukurtos botaninės terminijos lietuvių kalba bei surinktos ir aprašytos Žemaitijos floros. Šiame straipsnyje norime supažindinti su Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugomais J. A. Pabrėžos rankraščiais ir plačiau pristatyti kelis mažiau tyrinėtus bei viešintus jo darbus.

RAŠYBINIS PALIKIMAS BUVO IŠSKLAIDYTAS

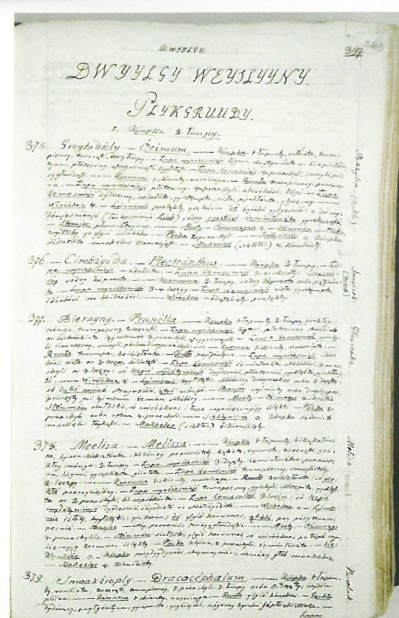
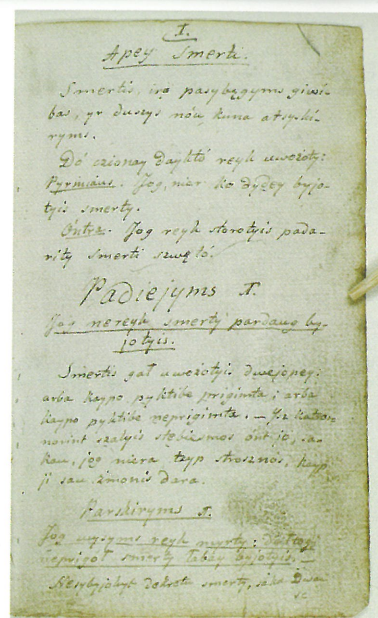
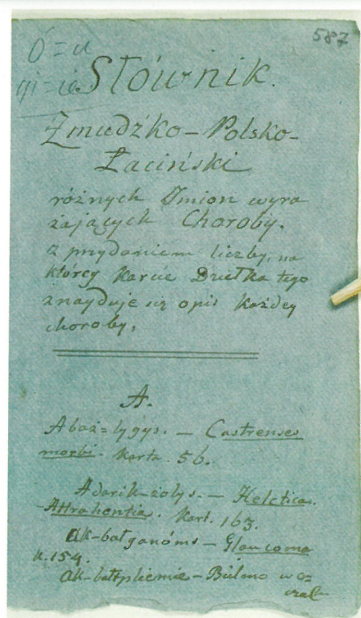
1838 m. vasario 23 d. surašytame testamente J. A. Pabrėža nurodė: „Mano biblioteka netaksuotina, bet visa turi atitekti ne kam kitam, kaip tik Kretingos konvento bibliotekai <...>. *Žemaičių Botaniką*, pradėtą 1836 m. ir privestą iki 14 klasės, ji esti didžiojoje tekoje (terboje su raiščiais); taip pat visus rankraščius, taip aptaisytus, taip sąsiuvuose, taip ir atskirais lapais, surinkus į krūvą, nuolankiausiai prašau laikyti bibliotekoje, vietoje atvangioje nuo pagedimo, būsimajam žinovui, pajėgiančiam užsiimti tuo darbu. <...> Tą patį sakau ir apie Gerbarijų (Žolyną) džiovintų augmenų fliansų <...>.“¹ Deja, mažai kam buvo lemta likti Kretingoje. Įvairiu metu dokumentai pateko į kitas atminties institucijas. Neaplenkė jų ir pražūtingas sovietinis laikotarpis, kai dalis jų buvo prarasta. Galbūt dar kas saugoma privačiai.

Į Nacionalinę biblioteką dokumentai priimti apie 1941 m. kartu su Kauno metropolijos kunigų seminarijos biblioteka² (šį faktą patvirtina likę seminarijos antspaudai ir lipdės ant dokumentų viršelių ar tekste), o rankraščiai iš medicinos srities – 1960-aisiais iš Kauno medicinos instituto bibliotekos³. Tuo metu jie buvo priskirti Pavienių rankraščių rinkiniui, o 1975 m. sudarytas atskiras J. A. Pabrėžos dokumentų fondas (F124).

¹ Gidžiūnas, Viktoras. *Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849)*. Roma–Vilnius, 1994, p. 225–226.

² Apie Lietuvos centrinės bibliotekos 1940–1941 m. perimtus fondus rašė Valerija Vilnonytė žurnale „Tarp knygų“. 1992, Nr. 11, p. 5–8; 1993, Nr. 1, p. 10–13; Nr. 2, p. 15–19.

³ Žr. Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje Retų knygų ir rankraščių skyriuje (LNMMB RKRS) saugomą fondo F124 bylą.

Nacionalinėje bibliotekoje saugomi J. A. Pabrėžos rankraščiai. Iš kairės: lapas iš medicininio veikalo „Promyczek...“, 1827. Įvairių ligų žodynelio žemaičių, lenkų, lotynų kalbomis pradžia (F124-2); lapas iš veikalų „Uwogas nekórios Apey Smerti...“, 1828 (F124-3); lapas iš veikalų „Tayslós augumynis“, 1843, kuriame pateikiamas melisos aprašymas (F124-7).

Jame – šeši J. A. Pabrėžos veikalai ir du žemėlapių rinkiniai. Simono Daukanto rankraštinio liaudies dainų rinkinio pluoštuose (F110) yra užrašyti trys bene žinomiausi J. A. Pabrėžos eilėraščiai su keliais jų variantais bei keturi jo ranka rašyti tekstai, o kito XIX a. pirmosios pusės intelektualo, hebraisto, bibliofilo kunigo Jono Krizostomo Gintilos fonde (F150) – keturi jam J. A. Pabrėžos rašyti labai informatyvūs laiška. Šie dokumentai ne kartą publikuoti, ne vieno tyrėjo įtraukti į mokslinę apyvartą.

Kalbant apie J. A. Pabrėžą, negalima nepaminti jo kalbos ir rašybos. Pradžioje dvasininkas rašė lenkiškai, vėliau – žemaitiškai ir išskirtinai žemaičiams. „Taisliaus“ įžangoje jis aiškina (cituojamų Nacionalinėje bibliotekoje saugomų J. A. Pabrėžos rankraščių ištraukos čia ir kitur pateikiamos autentiška dokumento kalba): „Weykała tóu rašziau ne dieley Lyitóówyniku, (kóryi gał sau tolyi óz móni geresnius Pyszorius atrasty) ale dieł tykruuu Żemaytiu, pri kóriu nier myśżyny niejoky kałbos Lyitóówyszkos: teyp yr kałbó tykray Żemaytyszko rupynaus paraśziity.“⁴ Nesant bendrinės rašytinės lietuvių kalbos (juo labiau žemaičių!), J. A. Pabrėža sukūrė savo rašomąją žemaičių kalbos gramatiką ir rašto sistemą, naudodamas lenkišką raidyną. Pradžioje žemaitiškai rašė tik religinius tekstus, ilgainiui ėmėsi ir mokslinių, rašybą modifikavo, vėliau kūrė tik sava pajūrio žemaičių bendrinę kalbą. Deja, neprigijusia, o šiandienės skaitytojui ir sunkiai paskaitoma... Apie išskirtinę J. A. Pabrėžos kalbą ir rašybą plačiau galima skaityti ją tyrinėjusio habil. dr. Giedriaus Subačiaus darbuose.

DVASINIO TURINIO VEIKALAI

J. A. Pabrėža visuomenei pirmiausia buvo žinomas kaip dvasininkas. Nacionalinės bibliotekos fonde saugomas vienas šios srities darbas, regis, mažiau atkreipęs tyrinėtojų dėmesį, – nedidelio formato rankraštinė knygelė „Uwogas nekórios Apey Smerti...“ („Kelios pastabos

apie mirtį“)⁵. Tai nėra originalus kūrinys, o iš lenkų į žemaičių kalbą („Zodzius atrasy paraszitus teyp, kapp tamy paszaliey wysy Żemaytey kałb“) 1828 m. išverstas prancūzų jėzuito Jeano Crasset (1618–1692) darbas. Pagrindinė „uvogų“ mintis – mirtis yra gyvenimo pabaiga ir dvasios nuo kūno atsiskyrimas. Esą nereikia labai bijoti mirties, o jai ruoštis ir stengtis suteikti mirčiai šventumo. Beje, čia kalbama ne tik apie dvasinius dalykus, užsimenama, pavyzdžiui, apie testamentą sudarymą, yra įvairių pamokymų.

Verta dėmesio J. A. Pabrėžos prakalba į skaitytojus, kurioje atsispindi jo pagarbus ir kartu praktiškas požiūris į knygą: „<...> kningely tóu kawoty paszynawoniey, o skaitydams nemozok jos pyrsztays neczistays, taukynais, arba prakaytingays. Nes popieriós weykiey aptunk: o smólkys Lyteras po aptókymays greytay pragayszt: yr teyp, neytau, neba kytam nebgalietu bebuty sógadliwa.“⁶ – t. y. knygas reikia gerbti ir tausoti. Akivaizdu, skaitytojai šių nurodymų laikėsi: tekstas puikiai įskaitomas, o popierius „neišmozotas“, greičiau per ilgą laiką patamsėjęs. Rankraštiniai įrašai rodo, kad knygelę kurį laiką buvo J. A. Pabrėžos giminės rankose, vėliau pateko į Kretingos vienuolyną, iš kur greičiausiai 1940 m. – į Kauno kunigų seminariją.

INDĖLIS Į BOTANIKOS MOKSLĄ IR MEDICINĄ

J. A. Pabrėža dažnai pavadinamas lietuvių botanikos tėvu. Teigiama buvus apie 50 jo darbų botanikos tema⁷. Jie turi didžiausią išliekamąją vertę, bene labiausiai mokslininkų ištyrinėti, o kai kurie dvasininko pasiūlyti terminai ir augalų pavadinimai įsitvirtinę ir šiandien tebevertojami mokslininkų. Pavyzdžiui, *pažiedės*, *purka*, *ankštara* ar *melisa*, *cikorija*, *žibuoklė*. Būta ir įdomesnių jo siūlytų variantų: vaistinių augalų pavadinimai siūlyti pagal gydomą ligą – *inkstaglobė*, *kepingelbė*, *širdgloba*. Bibliotekoje saugomi du J. A. Pabrėžos botanikos darbai⁸: „Wardaa tayslyneee Augimiu...“ („Vardai sisteminiai augalų...“, 1834) – žemaitiškas botaninės terminijos veikalas – ir žinomiausias, enciklopedinis, jau minėtasis darbas „Tayslius augumynis“.

Rinkdamas ir aprašydamas augalus, J. A. Pabrėža išmoko juos pritaikyti medicinos tikslais. O gal ir atvirkščiai – botanikos darbai atsirado iš domėjimosi medicina? Skaičiuojama buvus 17 J. A. Pabrėžos darbų iš medicinos⁹.

Nacionalinės bibliotekos J. A. Pabrėžos fonde turime tris didelės apimties rankraštines knygas¹⁰. Tai – „Skutki lecarskie...“ („Kai kurių augalų gydantieji ypatumai, tų augalų panaudojimo įvairių ligų atvejais būdai...“, 1814), parengta remiantis Krokuvos akademijos profesorius, botaniko, gydytojo Simono

⁴ Tayslós augumynis... / Jurgis Pabrėža, 1843, p. V. LNMMB RKRS F124-7.

⁵ Uwogas nekórios Apey Smerti / Jurgis Ambraziejus Pabrėža, 1828, p. IV. LNMMB RKRS F124-3.
⁶ Ten pat.
⁷ Dagsy, Jonas. J. Pabrėžos gyvenimas ir darbai. In: Jurgis Pabrėža (1771–1849). Vilnius, 1972, p. 14.
⁸ LNMMB RKRS F124-4, 7.
⁹ J. Pabrėžos bibliografija / Nijolė Kišūnienė. In: Jurgis Pabrėža (1771–1849). Vilnius, 1972, p. 99–101.
¹⁰ LNMMB RKRS F124-1, 2, 6.

Sirenijaus veikalu „Zielnik“ (1611). Kiti du rankraščiai – paties J. A. Pabrėžos įrištas 13 darbų rinkinys, fondo tvarkytojo pavadintas „Įvairių mediciniškų bei buitinių patarimų rinkiniu“ (b. m.), ir 1827 m. parengtas „Promyczek Zwiastujący Tablicę Chorób...“ („Spindulėlis“). Juose populiariai aprašomos ligos, Lietuvoje augančios vaistažolės, jų gydymosi savybės, aiškinama, kaip patiems pasigaminti vaistus, kaip juos vartoti ir pan. Veikalai parašyti lenkų kalba, bet šalia lotyniško ir lenkiško tekstų autorius ligų ir vaistinių augalų sąrašus pateikia ir žemaitiškai. Tokį sprendimą J. A. Pabrėža aiškina taip: „<...> šis mano poelgis – tarsi mažutis spindulėlis, galįs pasitarnauti mokytam žemaičių pasauliui pavyzdžiu plėtoti gimtąją kalbą...“¹¹ (*versta straipsnio autorės*). Šie veikalai taip pat žinomi mokslininkams, farmakologams, farmakognostams. Tikėkimės, jie sulauks ir savojo leidėjo.

Įdomu, kad šie medicininiai rankraščiai yra buvę ir Marijampolės marijonų vienuolyne – apie tai liudija jų bibliotekos antspaudas ir melsvos ar baltos spalvos žymės su skaičiais knygų nugarėlėje. Kaip rašė V. Biržiška, Kretingos „vienuolynui virtus savotišku kunigų kalėjimu, į kurį rusų administracija uždarydavo politiškai jai nusikaltusius kunigus, daugelis Pabrėžos rankraščių iš čia iškeliavo kartu su <...> vienuolyną paliekančiais kunigais, nors daugumas tų atgabentų rankraščių ir ne dingo, bet pateko į kitas Lietuvos bibliotekas“¹². Spėtume, tarp jų buvo medicina besidominčių, o gal ir gydančių kunigų.

Visų minėtų J. A. Pabrėžos veikalų bibliografiniai aprašai randami Nacionalinės bibliotekos elektroniniame kataloge, dokumentai yra sukaitmeninti ir prieinami portale epaveldas.lt.

ŽEMĖLAPIAI IR GEOGRAFIJOS VADOVĖLIS

Kaip minėjome, testamente J. A. Pabrėža nepamiršta savo bibliotekos. Dvasininkas buvo sukaupęs daugiau kaip 400 botanikos, praktinės medicinos, geografijos, chemijos, teologijos, filosofijos ir kitų mokslo krypčių leidinių¹³. Yra žinoma, kad Kretingoje jis kelerius metus mokytojavo paprinėję mokykloje, be kitų dalykų, dėstė geografiją, parašė fizinės ir politinės geografijos vadovėlį žemaičių kalba (tai yra pirmas lietuviškas šio mokslo vadovėlis). Neabejotina, šiems tikslams pirkto žemėlapius. Jis rašė: „Natskyramó paszałpó pri mokšta Geograpyjs ira łaksztaa geograpiczny arba mappas.“¹⁴ J. A. Pabrėžos dokumentų fonde saugomi du jų rinkiniai¹⁵ – pasaulio, atskirų jo dalių, Europos ir jos valstybių žemėlapių, išleistų XVIII–XIX a. pradžioje. Regis, jie dar nesulaukė didesnio tyrėjų dėmesio.

Įdomesnis yra pirmasis žemėlapių rinkinys, greičiausiai paties J. A. Pabrėžos įrištas bei papildytas. Jame yra paties pranciškono įklijuotos lentelės, kuriose pateikiamos trumpos žinios apie Europos, Azijos (su kai kuriomis Okeanijos salomis), Afrikos ir Amerikos (Australijos nėra) šalis. Išvardijamos valstybių sostinės, žymesni miestai, uostai, salos ir pusiasaliai, kalnai, didesni vandens telkiniai, nurodomi valstybių plotai ir gyventojų skaičius: Azijoje esą būta 560 mln., Afrikoje – 140 mln., Europoje – 150 mln., o Amerikoje – net 120 mln. gyventojų. Iš kur jis ėmė duomenis, nežinome, tačiau daug jų neturėjo¹⁶. Tai galėtų būti maždaug XVIII a. pab.–XIX a. pr. skaičiai.

Kitose lentelėse pateikiama informacijos apie šalių klimatą, gamtinius išteklius, eksportuojamas prekes, vyraujančią religiją, papročius, gyvento-

jų rasę ir pan. Štai kaip J. A. Pabrėža aprašė (*toliau pateikiamą citatą iš lenkų k. vertė straipsnio autorė*) Vidurio vakarų Afrikos valstybę Kongą. (Tai galėjo būti Kongo imperija, egzistavusi nuo XIV a. iki 1914 m. ir apėmusi dabartinių Kongo Respublikos, Kongo Demokratinės Respublikos ir Angolos teritorijas. XV–XIX a. imperijos sudėtyje buvo ir Loango Karalystė.)

Kongas. Loangas. Kraštas šis karštas, bet sveikas, labai derlingas ryžiais, žirniais, soromis, cukrumi, įvairiais vaisiais, o būtent palmės ir kokosai labai naudingi. Įvairių žvėrių ir įdomių paukščių gausu. Krokodilų ir jūrų arklių. Barškantys žalčiai [*gal gyvatės? Pavyzdžiui, šnypščioji Afrikos margė* – R. D.] labai dideli. Medvilnės, vario, alavo, švino, ir sidabro, ir aukso gausu. Jūrų kriaukles vietoj monetų naudoja. Banginių pakrantėse daugybė. Gyventojai juodi, girtuoklystėje ir gašlybėje pasinėrę. Vaikšto beveik nuogi. Pagonių religijos, ir labai prietaringi. Kongas. Orai [*klimatas?* – R. D.] ir derlingumas tokie pat kaip ir Loandoje. Gyventojų didžioji dalis su visu Dvaru katalikų tikėjimo, nors daugpatystė nedraudžiama. Angola. Kraštas labai derlingas. Gyventojai esti tvirti, bet apsileidę. Pagonių religijos, garbina saulę ir Mėnulį. Pasinėrę į žvejybą ir medžioklę strėlėmis. Jagos, Kongolės ir Vambos kraštai. Gyventojai laukiniai, mėgstamiausias jų valgis – žmogiena.¹⁷

Panašu, kad tai galėtų būti J. A. Pabrėžos pamokose naudota, o gal ir vadovėliui surinkta medžiaga. Kada rašyta? Tikrai anksčiau nei žemaitiškas vadovėlis (jo parašymo data iki šiol diskutuotina: po 1825 m., o gal 1831–1834 m.)¹⁸, nes pastarajame, pavyzdžiui, Europos gyventojų skaičius nurodomas padidėjęs iki 180 mln. „dušzių“¹⁹.

Paminėtinas dar vienas Nacionalinės bibliotekos Retų knygų ir rankraščių skyriuje saugomas dokumentas – literatūrologo Juozo Tarvydo (1900–1973) monografinė studija „Jurgis Ambraziejus Pabrėža: medžiaga biografijai“ (1971 m.)²⁰. Didelės apimties (288 lapai) rankraštyje pateikiama išsami J. A. Pabrėžos biografija, apžvelgiama veikla, analizuojama ir mokslškai įvertinama jo raštų kalba. Studija nėra publikuota.

LITERATŪRA

1. Gidžiūnas, Viktoras. *Jurgis Ambraziejus Pabrėža (1771–1849)*. Roma–Vilnius, 1994.
2. Subačius, Giedrius. Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos žemaičių kalba. In: *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 8. *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*. Vilnius, 1996, p. 10–113; Subačius, Giedrius. Ambraziejaus Pabrėžos „Taislius augyminis“ (1843). In: *Pabrėža, Jurgis Ambraziejus. Taislius augyminis*, I–223. Vilnius, 2009, p. 9–28; Subačius, Giedrius. Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos žemaičių bendrinės kalbos idėja. In: *Žemaičių šventasis: Jurgiu Ambraziejui Pabrėžai – 250*. Klaipėda, 2021, p. 51–61.
3. *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*. Vilnius, 1972.
4. *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas, Vilnius, 1997, p. 279.
5. *Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos Geografija* / [parengė Rita Šepetytė]. Vilnius, 2019.

¹⁷ *Mappa totius mundi...*, 1790, p. 17. LNMMB RKRS F124–8.

¹⁸ *Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos Geografija* / [parengė Rita Šepetytė]. Vilnius, 2019, p. 52.

¹⁹ Ten pat, p. 45, 84.

²⁰ *Jurgis Ambraziejus Pabrėža: medžiaga biografijai* / Juozas Tarvydas, 1971. LNMMB RKRS F172–3.

¹¹ *Promyczek Zwiastujący Tablicę Chorób...* / Jurgis Pabrėža, 1827, p. 3v. LNMMB RKRS F124–2.

¹² Jurgis Ambraziejus Pabrėža. In: Biržiška, Vaclovas. *Aleksandrynas*, t. 2. Vilnius, 1990, p. 310.

¹³ Jurgis Ambraziejus Pabrėža / P. A. [Pacevičius, Arvydas]. In: *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas, Vilnius, 1997, p. 279.

¹⁴ *Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos Geografija* / [parengė Rita Šepetytė]. Vilnius, 2019, p. 75.

¹⁵ LNMMB RKRS F124–8, 9.

¹⁶ Žr. J. A. Pabrėžos geografijos veikalus, saugomus Kauno apskrities viešojoje bibliotekoje. Prieiga per internetą: <https://knyga.kvb.lt/lt/parodos/temines-leidiniu-parodos/item/205-jurgio-ambraziejaus-pabrezos-asmenines-bibliotekos-dalis-kauno-apskrities-viesoje-bibliotekoje> [žiūrėta 2021-11-24].

